

Samenvatting

Inleiding

Aanleiding

Dit rapport is het verslag van de proces- en effectevaluatie van een programma ter preventie van geweld op middelbare scholen, genaamd C&SCO-CAM. Het programma is een combinatie van het bestaande Nederlandse programma Conflicthantering en Sociale Competentie in het Onderwijs (C&SCO, spreek uit als 'casco') en een in de Verenigde Staten ontwikkeld, *evidence-based* programma genaamd *Responding in Peaceful and Positive ways (RiPP)*. De samenvoeging van deze twee programma's vond plaats in opdracht van het ministerie van Veiligheid en Justitie in het kader van het Actieplan tegen geweld. Het programma werd ontwikkeld door de onderwijsadviesbureaus Sardes en APS. Het Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid (CCV) heeft in samenspraak met Sardes een *pilot* opgezet, waarbij het programma werd gegeven op vijf scholen gedurende drie schooljaren (2007-2008 tot en met 2009-2010). Zowel scholen die Voorbereidend Middelbaar Beroepsvoorbereidend Onderwijs (vmbo) als Voortgezet Speciaal Onderwijs geven (vso), zijn in de *pilot* betrokken. Het Wetenschappelijk Onderzoek en Documentatiecentrum (WODC) van het ministerie van Veiligheid en Justitie heeft gedurende deze *pilot* een proces- en effectevaluatie verricht. Een belangrijke beperking aan het onderzoek is het feit dat het programma gedurende het onderzoek nog in ontwikkeling was. De uitvoering van het onderzoek is daarom in de loop van de drie schooljaren een aantal keer gewijzigd en de conclusies zoals deze in het onderhavige onderzoek gevonden worden, zijn het beste te beschouwen als *voorlopige* bevindingen van een programma *in ontwikkeling*.

C&SCO-CAM

C&SCO is een 'contextgericht' programma, wat betekent dat het gericht is op het verbeteren van de veiligheid van het leerklimate op school door het versterken van de houding en het handelen van het personeel van de school. Daarbij ligt de focus op de houding van de docenten naar de leerlingen toe. Daarnaast is de lesorganisatie van belang. RiPP zet in op het verbeteren van de conflicthanteringvaardigheden van de leerlingen. RiPP is in Nederland voorlopig CAM gaan heten, vanwege frequente verwijzingen naar het *display* van een videorecorder, een *handycam*, waarop symbolen staan voor ondermeer 'stop', 'terugkijken' en 'vooruitkijken'.

Invoering

Diagnostisch interview

De invoering van C&SCO-CAM begint met een diagnostisch interview met de leiding en docenten van een school om te bepalen op welke aspecten de veiligheid op de school te verbeteren is en wat het team kan leren. Naast gesprekken met betrokkenen, wordt de schoolleiding en docenten gevraagd de 'Klimaattest' in te vullen. Deze test geeft een beeld van vijf aspecten van de relatie tussen leerlingen onderling en tussen leerlingen en docenten. Deze vijf aspecten zijn het omgaan met conflicten, het gebruik van omgangsregels, de samenwerking tussen leerlingen, de weerbaarheid van leerlingen en de verantwoordelijkheid van leerlingen. Daarnaast geeft de Klimaattest zicht op de houding van de docenten ten opzichte van (on)veiligheid, de rol van de schoolleiding, de visie op leren, het persoonlijke contact in het team en contacten met de ouders.

Taakverdeling

Er zijn vier groepen actoren in het programma. De eerste groep wordt gevormd door trainers die de docenten trainen, genaamd *externe begeleiders*. De contactpersonen op elke school voor de externe begeleiders vormen de tweede groep. Deze personen worden aangeduid als *interne begeleiders*. Zij zijn veelal teamleiders van docenten. Ten derde zijn er docenten die de CAM-lessen geven. Meestal zijn dit de *mentoren*. Ten slotte is er het *overige schoolpersoneel* dat eveneens op de hoogte dient te zijn van de C&SCO-CAM-principes, zodat de school als geheel één lijn trekt.

Trainingsonderdelen

De invoering van C&SCO-CAM bestaat verder uit vier trainingsonderdelen. In *teambijeenkomsten* voor alle docenten komen C&SCO-CAM-principes aan bod en wordt er mee geoefend. In *actieleergroepen* van vijf à zes docenten bespreken docenten het functioneren van elkaar aan de hand van video-opnames. Aanvankelijk gebeurt dit onder leiding van de externe begeleider, maar geleidelijk aan hoort dit onder leiding van de interne begeleider of docenten zelf te gebeuren. Dan zijn er nog *intervisiebijeenkomsten* waarin een als coach aangewezen docent een collega begeleidt, bijvoorbeeld aan de hand van een Persoonlijk Ontwikkelingsplan (POP). De begeleiding wordt aanvankelijk gegeven door de externe begeleider, tot de docent het zelf kan. Deze training in coachingvaardigheden is slechts voor een klein groepje docenten bedoeld, die geselecteerd worden op mate van geschiktheid en motivatie. Tot slot zijn er de *mentortrainingen* door de externe begeleiders in het geven van de CAM-lessen. De docenten die CAM-lessen geven zijn de mentor-docenten, ofwel mentoren. De taken van een mentor betreffen veelal praktische zaken, zoals huiswerkbegeleiding. De implementatie van het programma en het (zelfstandig) uitvoeren van het programma lopen dus in elkaar over. Uiteindelijk is het de bedoeling dat docenten zelf in staat zijn onderlinge intervisie uit te voeren en CAM-lessen te geven, zodat de trainer niet meer nodig is.

Doel onderzoek

De centrale onderzoeksvraag van de procesevaluatie is 'hoe wordt het programma in de praktijk uitgevoerd?'. Daarbij wordt ook gelet op de mate waarin er overeenkomsten en verschillen zijn tussen de scholen en de activiteiten door de deelnemende scholen. Naast uniformiteit in de uitvoering en de mate van programma-integriteit (uitvoering volgens plan), wordt gekeken voor wie het programma geschikt is, hoe de doelstellingen van het programma worden vastgesteld en bijgehouden, welke randvoorwaarden essentieel zijn om van tevoren te realiseren, hoe de betrokkenen het programma beoordelen en ten slotte, welke knelpunten en succesbevorderende factoren een rol spelen. De centrale onderzoeksvraag van de effectevaluatie is het onderzoeken van de mate waarin het programma de beoogde veranderingen op de programmadoelen bewerkstelligt. Ook wordt onderzocht op welke wijze het programma haar doelstellingen beoogt te realiseren. Dit laatste betreft de vraag naar de veronderstelde werkzame mechanismen.

Methoden van onderzoek

Deelnemers

Het programma is in het kader van de *pilot* op vijf scholen geïmplementeerd. Voor elke school is daarnaast ten minste één controleschool meegenomen in het onderzoek, op de controleschool het programma niet uitgevoerd, zodat veranderingen in ontwikkelingen op de gedragsdoelen van het programma vergeleken kunnen worden tussen de interventie- en de controlescholen.

Procesevaluatie

In de procesevaluatie is voor de dataverzameling vooral gebruik gemaakt van interviews. Er zijn interviews gehouden met de trainers van de scholen, de interne begeleiders van de scholen (veelal teamleiders) en de mentordocenten (de docenten die de CAM-lessen geven). Onderwerpen die in de semigestructureerde interviews aan bod gekomen zijn, betreffen vooral vragen naar de uitvoering van de interventie in de praktijk, de mate waarin deze overeenstemt met dan wel afwijkt van de plannen op papier en de ervaringen van de diverse betrokkenen met de behandeling. Verder zijn powerpoints voor trainingsmiddagen van de trainers bestudeerd. Ten slotte is er jaarlijks een vragenlijst afgenomen onder docenten, waarin gevraagd is naar hun beoordeling van ondermeer de trainers, de trainingsonderdelen en de benodigde tijd.

Effectevaluatie

De gedragsdoelen van de interventie zijn gemonitord door middel van vragenlijsten bij docenten en leerlingen en door middel van het verzamelen van geregistreerde (gewelds)incidenten. Onderwerpen die in de vragenlijsten aan bod zijn gekomen, betreffen gevoelens van (on)veiligheid, frequentie van agressief gedrag zoals pesten, en aspecten van het schoolklimaat in termen van de houding en lesorganisatie van docenten. Deze vragenlijsten zijn per schooljaar en per school twee keer afgenomen, in totaal zes keer per school. Ook de docenten en leerlingen van de controlescholen vulden de vragenlijsten in, in totaal vier keer per controleschool.

Resultaten

Bij het verrichten van de procesevaluatie en de effectevaluatie liepen de onderzoekers tegen de belangrijke beperking aan dat het programma nog niet volledig ontwikkeld was op het moment dat de onderzoeken daarnaar begonnen. Zo ontbraken onder andere een duidelijke handleiding en een plan van aanpak, waardoor deze niet vergeleken konden worden met de situatie in de praktijk. Vooral het CAM-gedeelte van C&SCO-CAM was bij aanvang van de pilot nog niet volledig ontwikkeld. Uiteindelijk schreven de trainers het derde schooljaar de eindversie van C&SCO-CAM. Een echte proces- en effectevaluatie konden om deze redenen niet worden uitgevoerd. Het onderhavige rapport betreft dan ook de verslaglegging van *voorlopige* resultaten van een programma *in ontwikkeling*. Daarnaast is het onderwijsveld een moeilijk veld om onderzoek in te verrichten, gezien een gebrek aan (financiële) middelen, tijd en soms ook bereidwilligheid.

Doelgroep

In de loop van de drie schooljaren hebben de ontwikkelaars van C&SCO-CAM het programma geschikt gemaakt voor uitvoering op verschillende typen scholen. De leerlingen en docenten van de onderbouw (de eerste twee schooljaren) van vijf scholen in het voortgezet onderwijs deden mee. Eén school was een Voortgezet Speciaal Onderwijs school (vso) en vier scholen waren Voortgezet Middelbaar Beroeps Onderwijs scholen (vmbo). Naast verschillen in schoolniveau verschilden de deelnemende scholen in mate van urbanisatie en etnische diversiteit. Eén school werkte volgens het pedagogisch-didactisch concept Natuurlijk Leren, waarin samenwerkend leren en ontwikkeling van zelfsturing door leerlingen centraal staat. Op de andere scholen was sprake van meer regulier onderwijs. Aan het eind van het eerste schooljaar vielen twee scholen uit: één vmbo-school en één locatie van de vso-school (waarvan twee locaties meededen). De andere locatie van de vso-school is wel blijven deelnemen aan het programma. Vanaf het tweede schooljaar deed een

nieuwe vmbo-school mee die in het verleden al trainingen had gehad in C&SCO-principes, om de uitgevallen school te vervangen.

Invoering

Bij de invoering van C&SCO-CAM heeft zich een aantal knelpunten voorgedaan. Het belangrijkste knelpunt was het eerder genoemde punt dat het programma nog niet volledig ontwikkeld was. Dit heeft voor irritatie bij de deelnemende scholen gezorgd, wat de invoering van het programma bemoeilijkte. Verder was er onvoldoende aanlooptijd, waardoor docenten veelal niet goed wisten wat de deelname aan de *pilot* en het implementeren van het programma zouden inhouden. Ook werden het diagnostisch interview en de Klimaattest pas na de start van de *pilot* gedaan, waarna er slechts op één school één keer is teruggekomen op de uitkomsten van de Klimaattest.

Twee andere knelpunten kwamen voort uit het tekort aan trainingsmomenten voor de invoering van het programma en uit het verschil tussen scholen in mate van ingeroosterde tijd voor het trainen van programmaonderdelen. Op een aantal scholen waren onvoldoende uren ingeroosterd voor gezamenlijk overleg en oefening met alle trainingsonderdelen. Op drie van de vijf scholen is zelfs helemaal niet met C&SCO gewerkt. Daarbij geldt wel dat de uitgangssituaties van deze drie scholen verschillen. Op één van de drie scholen is niet gewerkt met C&SCO-principes, omdat zij daar in het verleden al trainingen in hadden gehad. De andere school werkte al met teamcoaching en lesgeven volgens principes die op C&SCO lijken. Op de derde school zijn C&SCO-principes wel overgedragen in teamtrainingen, maar docenten zijn er niet mee aan de slag gegaan. Daarnaast bleek dat docenten voor het CAM-gedeelte vrij uitgebreid getraind moesten worden. Dit komt doordat de CAM-lessen een andere didactische vaardigheid vragen dan standaard van docenten verwacht wordt en gedurende de *pilot* is gebleken dat de meeste docenten niet goed met het materiaal uit de voeten konden.

Naast onvoldoende trainingsmomenten, was er ook sprake van verschillen tussen scholen in het aantal uren dat zij begeleiding van trainers hadden ingehuurd. Het minimum aantal trainingen per school was acht dagdelen tijdens het eerste schooljaar, vier dagdelen in het tweede en twee in het derde schooljaar. In de praktijk verschilde het aantal bijeenkomsten tussen de scholen. Een aantal scholen kreeg daarnaast nog begeleiding in de training van docenten tot coaches voor elkaar in intervisiebijeenkomsten. In het derde schooljaar is voor alle scholen alleen één centrale bijeenkomst geweest in het kader van de CAM-methodiek. Op drie van de vijf scholen zijn de trainers helemaal niet geweest, op één van de vijf slechts eenmaal en op de vijfde school is de trainer meerdere malen geweest, eveneens in het kader van de CAM-methodiek. De verschillen in trainingstijd hebben een verschil in kwaliteit van implementatie ten gevolg. De knelpunten samen genomen, leiden tot de conclusie dat de invoering problematisch is verlopen.

Uitvoering

Als gevolg van verschillen in de kwaliteit van de invoering van C&SCO-CAM verliep de uitvoering van C&SCO-CAM eveneens niet systematisch. Bij gebrek aan een handleiding is de mate waarin sprake kan zijn van programma-integriteit beperkt. Het C&SCO deel van het programma werd op twee van de vijf scholen uitgevoerd. Het CAM-gedeelte werd beter uitgevoerd, maar eveneens niet systematisch en uniform. Het CAM-stappenplan is op alle scholen uiteindelijk wel opgenomen in bijvoorbeeld mentorlessen. Op twee van de vijf scholen is CAM goed uitgevoerd, maar op de andere drie was sprake van een zwakke uitvoering van de CAM-metho-

diek. Op alle scholen hangen de CAM-posters in lokalen en of gangen, en kennen de mentordocenten de CAM-taal en-symboliek. Op één van de scholen waar verder weinig CAM-lessen zijn gegeven, is een creatieve vorm gevonden voor het gebruiken van CAM-principes. Op deze school zijn de principes verwerkt in incidenten- en verwijderformulieren. Halverwege het derde *pilot*-jaar zijn deze formulieren in gebruik genomen. Echter, aan het eind van dat schooljaar bleek dat de uitvoering ervan tegenviel, omdat het invullen van de formulieren teveel tijd in beslag neemt volgens docenten. Ook zou het organisatorisch moeilijk zijn om evaluatiemomenten met leerlingen af te spreken.

Evaluatie

Aan de docenten is een vragenlijst voorgelegd om hen te vragen wat zij van het C&SCO-CAM programma vonden. Het eerste schooljaar hebben de docenten van slechts twee scholen dit ingevuld. Eén school deed niet meer mee aan het programma en wilde ook niet meer evalueren. Twee andere scholen wilden niet evalueren, omdat naar zeggen van de interne begeleiders er te weinig gewerkt was met het programma om tot een zinvolle evaluatie te komen. Na het tweede schooljaar werd de evaluatie wel door de vijf deelnemende scholen ingevuld. In het derde schooljaar is er alleen geëvalueerd door docenten van de school waar de trainer meerdere malen is geweest.

Positieve aspecten van C&SCO-CAM die gedurende de drie schooljaren benoemd worden, zijn een toename van ervaren openheid en betrokkenheid onder docenten. Dat geldt voor de teambijeenkomsten, actieleergroepen en intervisiebijeenkomsten. Als nut van teambijeenkomsten is genoemd: de nivellering tussen management en docenten; het effect van *teambuilding*; de motiverende werking ervan voor uitvoering van de C&SCO-CAM-principes; en het op een andere manier leren kennen van teamleden en het werken aan zelfreflectie. Vooral de actieleergroepen zijn als waardevol ervaren. Op die manier zouden docenten veel kunnen leren van elkaar en het zou openheid en positieve feedback naar elkaar toe stimuleren. Negatieve geluiden betreffen de *timing* van trainingen aan het eind van een schooldag. Dat wordt als zwaar ervaren. Sommige docenten vinden de trainers te langdradig of onduidelijk. Wat betreft teambijeenkomsten vinden sommigen het te weinig praktisch. De actieleergroepen vinden enkelen te langdradig en vooral lastig in te plannen. Dat laatste geldt ook voor de lesobservaties in het kader van de intervisie.

Gedurende de drie schooljaren is er elk schooljaar één centrale training door Sardes georganiseerd in het kader van de CAM-methodiek, waarin mentordocenten van alle scholen bijeen konden komen om ervaringen uit te wisselen en problemen bij de uitvoering te helpen oplossen. Die twee aspecten worden als zeer waardevol ervaren door sommige docenten, terwijl anderen liever een training hadden gehad, in plaats van bij te dragen aan het ontwikkelen van het materiaal. Negatieve geluiden over de centrale trainingsdagen in het kader van CAM betreffen onder andere de grote verschillen tussen deelnemende docenten als gevolg van verschillen in leerlingen qua academisch niveau en didactische stijl van docenten. Sommigen vinden de trainers te weinig houvast bieden bij het gebruiken van het CAM-materiaal. Het CAM-materiaal zelf wordt negatief beoordeeld. Het blijkt veel werk te zijn de lessen geschikt te maken voor de praktijk.

Knelpunten en succesfactoren in de uitvoering

Uit interviews met mentordocenten, interne en externe begeleiders is gebleken dat op sommige scholen een aantal factoren de uitvoering heeft belemmerd. Instabiliteit in de interne organisatie (bijvoorbeeld als gevolg van het nog niet hebben van

kernteams met een eigen wekelijks overleg, of een wisseling van de schoolleiding) hangt op twee scholen samen met veel weerstand onder docenten en vervolgens met het stoppen met deelname aan het programma. Weerstand onder docenten komt eveneens voort uit het feit dat deelname aan het programma bij sommige scholen van bovenaf (door het management) is opgelegd. De kwaliteit van het CAM-materiaal roept bij een deel van de docenten ook weerstand op, omdat het voor leerlingen visueel en inhoudelijk te abstract is. Ook kost het docenten veel tijd om de lessen te bewerken, door bijvoorbeeld het zelf zoeken naar beeldmateriaal bij een CAM-les.

Programmadoelen

In dit onderzoek was voorzien in een effectstudie, maar zoals eerder vermeld heeft de ontwikkelingsfase van het materiaal en gebrekkige implementatie ertoe geleid dat alleen gesproken kan worden van voorlopige resultaten van een programma in ontwikkeling.

Wat betreft het C&SCO-CAM-doel 'bevorderen van de gevoelens van veiligheid' wordt geen systematische verandering gevonden. Daarbij moet worden vermeld dat de meeste betrokkenen zich al veilig voelen en de gerapporteerde frequentie van geweldsincidenten laag is. Op de overige gedragsdoelen worden weinig significante verschillen gevonden tussen de interventiescholen en de controlescholen. Bijvoorbeeld, op één van de *pilot*-scholen neemt de zelfrapportage van eigen agressief gedrag onder leerlingen af, maar op de bijbehorende controlescholen neemt de zelfrapportage van agressief gedrag ook af. Ook worden er op sommige controlescholen meer gevoelens van veiligheid gerapporteerd door docenten of leerlingen dan op de *pilot*-scholen.

C&SCO-CAM heeft als uiteindelijke doel gevoelens van veiligheid te verbeteren en geweldsincidenten te verminderen. Het programma beoogt dit te bereiken door middel van subdoelen die samen kunnen leiden tot een positief schoolklimaat. Die subdoelen zijn een verandering in de houding van docenten naar leerlingen toe en de lesorganisatie door docenten. Een aantal van die subdoelen bij docenten is op geen van de deelnemende scholen gehaald, namelijk het doel om leerlingen als mentoren voor elkaar laten werken en het doel om leerlingen te laten participeren in beslissingen over bijvoorbeeld wat te doen in de les. Ook bij leerlingen is een aantal subdoelen niet substantieel verbeterd, die wel verbetering behoeven. Dat zijn het maken en handhaven van klassenregels door zowel docenten als leerlingen (in plaats van voornamelijk docenten), omgaan met pesten en ruzie, en de mate van zelfsturing door leerlingen in de les. Volgens de makers van het programma zijn dat nou juist aspecten die de ontwikkeling van sociale competenties van leerlingen bevorderen, wat weer bij zou dragen aan een positief schoolklimaat.

Werkzame mechanismen

Er is niet alleen gekeken naar of het programma werkt, maar ook hoe het programma de beoogde effecten bereikt. Op basis van het C&SCO-CAM-materiaal van de trainers is een overzicht gemaakt van de veronderstelde werkzame mechanismen. Daarbij zijn drie hoofddoelstellingen onderscheiden, die allen zijn uitgewerkt naar subdoelen die leiden tot die hoofddoelen. De drie voornaamste doelen van C&SCO-CAM zijn het bevorderen van een sociaal en veilig schoolklimaat (1), het bevorderen van de sociale competenties van leerlingen (2), en het voorkomen van geweld (3). C&SCO zet de houding van docenten in als middel om het eerste doel te halen. Door deze opener en meer betrokken te maken zou het eerste doel haalbaar zijn. Als tweede middel zet C&SCO in op de lesorganisatie door docenten, in deze lesorgani-

satie kunnen veranderingen conform C&SCO-principes leiden tot een context waarin sociale competenties bevorderd worden. Ten derde wordt het CAM-gedeelte ingezet, waarmee conflicthanteringvaardigheden van leerlingen gebruikt worden om te komen tot een vermindering van geweldsincidenten. Volgens trainers werkt het programma als een geïntegreerd geheel, en kunnen losse programma-onderdelen niet hun doel bereiken, zonder de andere delen. In dit onderzoek konden de veronderstelde werkzame mechanismen niet getoetst worden, vanwege de beperkingen die ook voor de effectstudie gelden.

Conclusies

C&SCO-CAM is bedoeld voor docenten en leerlingen van de onderbouw van vmbo- en vso-scholen (leeftijd van 12 tot 15 jaar). Het programma bleek gedurende de drie schooljaren van de *pilot* nog in ontwikkeling te zijn. Aanvankelijk was afgesproken dat het programma uitontwikkeld zou zijn aan het eind van het eerste schooljaar. De procesevaluatie heeft een aantal tekortkomingen van het programma aan het licht gebracht. Ten eerste zijn de doelstellingen van het programma niet duidelijk uitgewerkt. In het kader van het onderzoek zijn de doelen wel in kaart gebracht, maar het programma zelf voorziet hier niet systematisch en expliciet in. Er wordt veel ruimte gelaten voor afstemming op de trainingsbehoeften van het docententeam. Op zich is dat een gunstige factor voor het draagvlak onder docenten voor deelname aan het programma. Daarentegen zijn gedragsinterventies waarbij doelstellingen onderdeel vormen van het plan van aanpak potentieel succesvoller. Ook zijn de trainingsonderdelen niet duidelijk uitgewerkt, wat veel ruimte creëert voor eigen invulling door deelnemers. Programma's die gebruik maken van een duidelijk uitgewerkte handleiding en een programmaleider die toeziet op de uitvoering, hebben meer kans op effectiviteit.

Uit het onderhavige onderzoek is gebleken dat docenten deelname aan het programma waardevol en behulpzaam vinden in het omgaan met leerlingen wanneer aan een aantal voorwaarden is voldaan: voldoende aanlooptijd voor invoering waarin zorg gedragen wordt voor draagvlak in het docententeam, enthousiaste kartrekkers in de school, voldoende inroostering voor de uitvoering van C&SCO-onderdelen en voldoende begeleiding door externe trainers. Als aan die voorwaarden is voldaan, versterkt deelname aan het programma de banden van docenten als teamleden en vergroot het de mate van zelfreflectie op de rol van de docent. Wel geldt dat niet elke docent volgens de principes van het programma kan of wil werken. Het programma staat of valt dan ook met gedegen facilitering door het management en voldoende draagvlak in het docententeam. Als gevolg van de ontwikkelingsfase waarin het programma zich bevond en verschillen in uitvoering tussen scholen, was er gedurende de *pilot* onvoldoende sprake van programma-integriteit. Er was voorzien in een effectstudie, maar er kan door de gebrekkige implementatie alleen gesproken worden van voorlopige resultaten. Bovendien is de *baserate* van onveiligheidsgevoelens en agressief gedrag laag op zowel *pilot*-scholen als controlescholen. Een aantal gedragsdoelen dat C&SCO-CAM beoogt om een positief schoolklimaat te bewerkstelligen, zoals leerlingparticipatie, zijn niet voldoende bereikt gedurende de *pilot*. Samengenomen zijn er op *pilot*-scholen zowel verwachte als onverwachte ontwikkelingen te zien. De effectiviteit van het programma kon dus niet voldoende worden onderzocht in dit onderzoek.

Uit de analyse van de veronderstelde werkzame mechanismen is gebleken dat het programma een positief schoolklimaat beoogt te bevorderen, door middel van drie

programmaonderdelen: het veranderen van de houding van docenten naar leerlingen toe, het organiseren van de les volgens C&SCO-principes en het trainen van conflicthanteringvaardigheden van leerlingen. De mate waarin de veronderstelde werkzame mechanismen hun doel bereiken, kan in dit onderzoek niet worden vastgesteld. Wellicht kan in vervolgonderzoek onderzocht worden of de eindversie van het programma effectief is, en op welke wijze en onder welke omstandigheden het programma de gewenste effecten kan opleveren. Op scholen waar agressie en geweld het schoolklimaat beïnvloeden, blijft de preventie van geweld wenselijk. Op die scholen is het streven naar preventie van geweld aan te bevelen, evenals onderzoek naar de effectiviteit van de ingezette interventies.